

Gazzâlî'nin Usûl Düşüncesinde Te'vil

Yusuf EŞİT*

Öz

Te'vil, kelâmcı yöneme göre elimize ulaşmış fıkıh usûlü kaynaklarında müstakil bir başlık olarak ilk defa Cüveynî'nin ele aldığı bir konudur. Te'vil mütekellim usûlünde lafzın manaya delaleti kapsamında ele alınmaktadır. Nass, zâhir ve mücmel olarak yapılan lafız taksimatında zâhir anlamın dışındaki lafzın muhtemel olduğu manalardan birinin tercih edilmesi olarak tanımlanan te'vilin muteber olması için belirli şartları taşınması gerekmektedir. Buna göre sahih ve bâtil olarak ayrımı yapılan te'vilin Gazzâlî'nin düşüncesinde ayrıca fâsid kısmı da bulunmaktadır. Gazzâlî herhangi bir delil ile desteklenmeyen te'vili bâtil, destelendiği delilin zâhir anlamdaki manayı tercihinin gerektirecek kadar güçlü olmayan te'vili ise fâsid olarak görmektedir. Bu çalışma fukaha arasında önemli ihtilaf sebeplerinden biri olan te'vili Gazzâlî'nin usûl düşüncesindeki tanımı, türleri, şartlarını fûrû örnekleri ile de zenginleştirerek ele almayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Te'vil, Fıkıh Usûlü, zâhir, müevvel, Gazzâlî

Tawil in Al-Ghazali's Islamic Legal Theory

Abstract

Ta'wil is a subject for the first time tackled by Juwayni as a detached title in the sources of fiqh according to theologian method. The tawil is discussed within the scope in the guidance words to meaning in the Islamic legal theory. Words is divided by nass, zâhir and mujmel. The tawil, as one of the possible meanings of the words, must meet certain requirements for validity. According to this, tawil, the distinction between valid and invalid, there is also a type of voidable in the thought of al-Ghazali. the Al-Ghazali have seen as invalid ta'wil which is not supported by any evidence and the evidence, which is not strong enough to require the choice of the meaning in the sense of reason, have seen as the voidable. This study aims to discuss in Al-Ghazali thought, the definition, types and conditions the interpretation by enriching them with examples, which is one of the reasons for the important controversy among the fuqahâ.

Key Words: Tawil, İslamic legal theory, zâhir, muawwal, al-Ghazali

* Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı [yusufesit11@hotmail.com]. <http://orcid.org/0000-0002-9694-0878>

Giriş

Usûlcü ve fakihlerin ihtilafında önemli bir yer teşkil eden te'vilin ilk dönem fıkıh ve usûl kaynaklarında sonradan tanımlandığı gibi kullanıldığını görmekteyiz. Nitekim Şâfiî *er-Risâle* adlı eserinde ihtilafın caiz olmadığı mübeyyen deliller ile ihtilafın caiz olduğu delilleri izah ederken te'vilin ikinci kısım için mümkün olduğunu ifade eder.¹ Benzer ifadeleri *el-Ümm* adlı eserinde de zikreder. Ona göre te'vil kabul etmeyen Kitab'ın nassına, kâim sünnete, icmâya muhalefet helal/caiz değildir. İctihâda açık, ileri sürülen mananın muhtemel ve bu manayı destekleyen bir delil bulunması durumunda te'vilde bulunan kimse Kitap, sünnet ve icmaya muhalefet etmiş olmaz.² Şâfiî'nin bu görüşleri onun te'vil teorisi hakkında bize bilgi vermektedir. İmam Şâfiî, ictihâda açık olan alanlarda yapılan te'vilin geçerliliği için iki şart ileri sürmektedir: Birincisi ileri sürülen mananın muhtemel mana olmasıdır. İkincisi ise söz konusu mananın delil ile desteklenmesidir. İmam Şâfiî eserinin başka bir yerinde ise te'vile muhtemel Kitap hakkında ihtilaf oluştuğunda icmâ olmaksızın batın manalara gidilmez; Kitap zâhirî ve umûmu üzerine kalır der.³ Zerkeşî (ö. 794/1392), Şâfiî'nin "*kelâm bazen maksadı dışına hamledilir, bazen ise maksad dâhilinde açıklanır*" sözü ile te'vilin kapısını açtığını belirtir.⁴ Deniz, Zerkeşî'nin bu ifadesinden terim anlamıyla te'vile kapı aralayan ilk kişinin Şâfiî olduğuna dâir bir kanaatin söz konusu olduğunu söylemektedir.⁵ Esasında Şâfiî'nin yukarıda aktardığımız ifadelerinde te'vilin tanımı, kapsamı ve geçerliliğine dair te'vil teorisini eserlerinde işlediğini söyleyebiliriz.

Bunun yanında sonraki dönem usûl eserlerinde te'ville alakalı müstakil başlıkların açıldığını görüyoruz. Şâşî (ö. 344/955) *Usûl*'ünde "*Müşterek ve müevvel*" şeklinde ayrı bir başlık açar ve öncelikle müşterek lafız hakkında bilgi verir. Akabinde farklı manalara müşterek olan lafzın bu manalardan birinin zann-ı galiple tercih edilmesiyle lafzın müevvele dönüşeceğini belirtir. Şâşî hata ihtimaline rağmen müevvel ile amel etmenin vacip

1 Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940), 560.

2 Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1410/1990), 7: 318.

3 Şâfiî, *el-Ümm*, 7: 293. Bu husus Mecelle'de şöyle kaideleştirilmiştir: "*Kelâmda asıl olan manayı hakikidir*", Mecelle md. 12. s. 24; "*Kelâmın i'mali ihmalinden evlâdır*", Mecelle md. 60, s.31. Gazzâlî bunu şu ifadesi ile açıklar: "*Zâhire uygunluk terkinden evlâdır*". Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Menhûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 195.

4 Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır et-Türkî el-Mısırî ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît* (b.y., Dârü'l-Kütübî, 1414/1994), 5: 44; 8: 193.

5 Abdülbaki Deniz, *Fıkıh Usulünde Te'vil ve Fikhî Uygulamaları* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2017), 58.

olduğunu belirtir.⁶ Şâşî'den sonra DEbusî'nin (ö. 430/1039) müsemâlarını içermeye ölçüsü açısından lafızları “âmm, hâs, müşterek ve müevvel” olarak dördü bir taksime tabi tutarak müstakil başlık olarak zikrettiğini görüyoruz. O müevveli müşterekin muhtemel vecihlerinden birinin sem'î delil olmaksızın galip ictihâd ve rey ile açıklığa kavuşması (tercih edilmesi) olarak tanımlar. DEbusî sem'î delil ile problemi giderilen lafzın müevvel olarak isimlendirilmeyeceğini; müfesser olarak isimlendirileceğini belirtir. O, Şâşî'den farklı olarak müşterek lafzın dışında anlamı kapalı kelâmın kapalılığının rey ile giderilmesi hâlinde de müevvel olarak isimlendirileceğini belirtir. Dolayısıyla onun düşüncesinde müevvelin müctehitin faaliyeti (rey) kapsamında olduğunu söyleyebiliriz.⁷

Cüveynî (ö. 478/1085), Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) te'vil konusunu ayrı bir başlık olarak işlediğini belirtir. Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) de te'vil başlığında Bâkılânî'ye referansları bunu teyit etmektedir. Örneğin Gazzâlî *el-Menhûl*'de şu ifadeleri serd eder: “Bâkılânî, mansûsu iptal eden her te'vîlin bâtil olduğunu söyledi. Daha sonra onu meselelerle resmetti (somutlaştırdı).”⁸ Gazzâlî'nin bu ifadesinden Bâkılânî'nin tev'il ile ilgili kaideler zikredip bunu örneklerle izah ettiği anlaşılıyor. Gazzâlî akabinde o meseleleri zikretmektedir. Bu örnekler hem Cüveynî'de olan hem de Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ*'da zikrettiği meselelerdir. Dolayısıyla Cüveynî ve Gazzâlî'ye te'vil konusunun ele alınma şekli itibarıyla Bâkılânî'nin etkide bulunduğunu ve hatta öncülük ettiğini söyleyebiliriz. Ancak Bâkılânî'nin elimize ulaşan eserinin te'vil kısmı bulunmamaktadır. Mütekellimûn usûlcülerinden eseri elimize ulaşmış ve te'vili müstakil olarak işleyen diğer usûlcü Cüveynî'dir. Cüveynî konuyu “Bâbü't-Te'vilât” şeklinde ayrı bir başlık açarak işler. O müstakil bir başlıkta konuyu ele almasını iki gerekçeye dayandırır: Birincisi kat'îlik gerektiren hususlarda zann ifade eden zâhirle amel etmenin bâtil olduğunu belirtmek. İkincisi ise ilim gerektirmemesine rağmen kendisiyle amel etme ile mükelleflerin sorumlu olduğunu beyan etmek.⁹ Onun ifade ettiğine göre zâhir lafız zann ifade etmesine rağmen sahâbe ve selef Kur'ân'ın zâhir anlamıyla amel etmiş ve bu konuda icmâ etmişlerdir.¹⁰ Cüveynî te'vil ile ilgili bu mukaddimeden sonra kendileri ile muarızları/Hanefiler arasında te'vilden kaynaklı ihtilaflı meselelerden örnekler verip Hanefilerin görüşlerini çürütmeye çalışır. Onun bu başlık altında zikrettiği ve incelediği

⁶ Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâşî, *Usûlü's-Şâşî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, ts.), 36-39.

⁷ Ebu Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ, *Takvîmü'l-edille*, thk. Halil Muhyiddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001), 95.

⁸ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 192-193.

⁹ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân*, thk. Salâh b. Muhammed b. Uveyde (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 1: 194.

¹⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 194.

örnekler şunlardır: Nikâhta veli iznine dair hadisin tahsîsi¹¹, oruca geceden niyet etme konusundaki hadisin tahsîsi¹², Gaylân'ın nikâhı¹³, mahrem akrabaya malik olma konusundaki hadisin tahsîsi¹⁴, sulama yapılan ve yapılmayan ürünlerin zekâtında nisab miktarının varlığı¹⁵, abdest ayetinde (el-Mâide, 6) geçen (وارجلكم) kelimesinin harekesine bağlı olarak ayakların yıkanması/meshi¹⁶, zekâtın sarf yerlerine ilişkin te'vil¹⁷, Hz. Peygamber'in akrabasının ganimetteki payı¹⁸, zihâr kefaretinde geçen altmış miskini doyurma ifadesinin te'vili.¹⁹

1. Gazzâlî'de Te'vil

Gazzâlî de selefi Cüveynî gibi te'vil için ayrı bir başlık açar. Hem *el-Menhûl* hem de *el-Mustasfâ* adlı eserinde te'vile ayrı başlık açar ve Cüveynî gibi önce teorik bilgi verir sonra Cüveynî'nin ele aldığı örnekleri zikredip analiz eder. Gazzâlî *el-Menhûl*'de Cüveynî'nin işlediği tüm örnekleri²⁰ ve ayrıca ibdâl meselesine²¹ ilişkin hadisin²² te'vilini de zikreder.²³ Bunun yanında Hz. Peygamber'in bir akdi yasaklamasının o akdin fesâdını da gerektirip gerektirmediği meselesini Cüveynî te'vil başlığının sonlarında ele alırken²⁴ Gazzâlî de bu konuyu *el-Menhûl*'de ele alır.²⁵ Gazzâlî *el-Mustasfâ*'da *el-Menhûl*'deki gibi Cüveynî'nin zikretmediği ibdâl meselesine ilişkin hadisi işlerken²⁶, abdest ayetinde geçen (وارجلكم) ifadesinin harekesi problemini ve nehyin fesâdı gerektirip gerektirmediği meselesini de te'vil başlığında ele almaz.

Te'vil konusu mezhepler arasındaki fikhî ihtilaflarda lafzın delalet ettiği mananın tespiti hususunda önemli bir yer kaplamaktadır. Cüveynî'nin ve

¹¹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 195-198.

¹² Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 198-200.

¹³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 200-204.

¹⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 204-205.

¹⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 205-206.

¹⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 206-209.

¹⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 209-210.

¹⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 210-211.

¹⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 211-212.

²⁰ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 180-205.

²¹ Bir şeyin aynı veya değeri/bedeli.

²² "Her kırk koyunda bir koyun vardır."

²³ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 198.

²⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 213.

²⁵ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 205. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselâm AbdüşŞâfi (byrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 198; *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, trc. H. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 2: 38.

²⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 198; *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, 2: 38.

Gazzâlî'nin te'vil başlığında kendileri ile muarızları arasındaki lafzın te'vilinden kaynaklanan ihtilaflara örnekler vermeleri ve muarızlarının te'villerini geçersiz kılmaya çalışmaları fûrûa ilişen konunun usûlî alt yapısını izah etmeye çalışmaları açısından önem arz etmektedir. Muarızların lafzın anlamını tespitteki hatalarından önce te'vilin tanım, tür ve geçerlilik şartları yani teorisi ortaya konmalıdır. Bu ihtiyaç ile gerek Cüveynî gerekse de Gazzâlî hem te'vil teorisine değinmiş hem de buna dair örnekleri eserlerinde serdetmişlerdir.²⁷ Bunun yanında usûl eserlerinde te'vilin müstakil bir başlık olarak ilkin Hanefî usûlcülerin ele aldığı ve bu noktada mütekellim usûlcüleri üzerinde etkileri oldukları söylenebilir.²⁸

1.1. Te'vilin Tanımı ve Mahiyeti

Kelâmcı usûlcülerin eserlerinde te'vil, lafzın delalet ettiği anlama açıklık ve kapalılığı konusunda ele alınmaktadır. Cüveynî açıklık ve kapalılığa göre lafızları mücmel olanlar ile nass ve zâhiri kapsayan mücmel olmayanlar şeklinde iki kısımda ele alır.²⁹ Gazzâlî ise lafzı mücmel, nass ve zâhir olarak üç kategoride ele alır.³⁰ Esasında Gazzâlî mücmel-mübeyyen (nass), zâhir-müevvel şeklinde bir başlık ile konuyu işler ve müevvel için müstakil bir başlık açar. Müevvel lafız söz konusu olunca te'vilin ele alınması gerekmektedir. Bundan ötürü Gazzâlî müstakil bir başlığı te'vile ayırır.

Mücmel, iki anlamdan biri için uygun olan ve anlamı ne dilin vaz'ı ne de kullanım örfü sebebiyle belirginleşen lafızdır.³¹ Gazzâlî, nass lafzın âlimlerin örfünde üç kullanımı olan müşterek bir lafız olduğunu belirttikten sonra "kendisine uzaktan ve yakından kesinlikle ihtimalin girmediği" tanımını hem zâhirlle karışma ihtimalinden daha uzak olması hem de daha yaygın olması hasebiyle evceh bulur.³² Zâhir ise te'vil ihtimali taşıyan lafızdır.³³

²⁷ Örnekler için bk. Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 195-213; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 197-202.

²⁸ Davut İltaş, Cüveynî'den önce ilk olarak Hanefî usûlcülerden DEbusî'nin usûl eserinde te'vili ele aldığını belirtir. (Fıkıh Usûlünde Mütekellimin Yönteminin Delalet Anlayışı, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011, s. 247) Ancak Hanefîlerin Cüveynî'den önce bu konuyu müstakil olarak ele aldığı doğru ise de te'vili DEbusî'den önce tespit edebildiğimiz kadarıyla Şâşî ele almıştır.

²⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 88.

³⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 185; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 10.

³¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 187; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 34.

³² Nassın diğer anlamlarından biri "zâhir" anlamında, diğeri ise "herhangi bir delille desteklenen makbul bir ihtimalin söz konusu olmadığı lafız"dır. Zâhir anlamındaki kullanım Şâfiî'nin kullanımudur. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 34-35.

³³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 34.

Te'vil, "evl" kökünden türemiş olup bir şeyi döndürmek³⁴, varacağı son noktaya döndürmek anlamına gelir.³⁵ Terim olarak te'vili İbn Fûrek (ö. 406/1015) "kelâmın zâhirinden muhtemel olduğu veçhe/manaya sarf edilmesi" olarak tanımlar.³⁶ Bâcî (ö. 474/1081) de aynı tanıma kullanır.³⁷ Cüveynî (ö. 478/1085) ise te'vili şu şekilde tanımlamaktadır: Te'vil müevvilin iddiasına göre zâhir lafzın varacağı yere/anlama hamledilmesidir/döndürülmesidir.³⁸ Gazzâlî ise te'vili "bir delilin desteklemesi ile zâhirin delalet ettiği manaya ağır basan ve zanna daha galip gelen ihtimal" olarak tarif etmektedir.³⁹

Gazzâlî'nin yukarıdaki tanımı kendinden önce yapılan te'vil tanımlarından farklılık arz etmektedir. Şöyle ki: Önceki usûlcülerin te'vil tanımında "delil ile desteklenme" kaydı bulunmamaktadır. Bu durumda önceki usûlcülerin tanımının daha genel olup sahih-fâsid/bâtıl tüm te'villeri kapsadığı söylenebilir. Bir diğer farklılık ise onların te'vili bir yöntem olarak ve onu "muhtemel manaya sarf" olarak tanımlamalarıdır. Gazzâlî ise te'vili hamletme/sarf etme olarak değil "ihtimal"ın kendisi olarak tanımlamaktadır. Nitekim kendisinden sonraki kimi usûlcüler tarafından Gazzâlî'nin tanımı eleştirilmiştir. Örneğin Âmidî (ö. 631/1233), Gazzâlî'nin te'vil tanımını üç açıdan eksik bulur: Birincisi te'vili ihtimal olarak tanımlamasıdır. Âmidî te'vilin ihtimal olmayıp bu ihtimal sebebiyle zâhirin muhtemel olduğu manaya hamledilmesi olduğunu belirtir. İkincisi tanım kat'î delillerle desteklenen te'villeri kapsamamaktadır. Bu durumdaki te'vil zan ifade etmez. Üçüncüsü ise "delilin desteklediği" kaydı ile delilin desteklemediği te'viller tanım dışında tutulmuştur.⁴⁰ Zerkeşi de Gazzâlî'nin tanımını kapsayıcı (efrâdını camî) bulmayarak eksik görür. Ona göre kesin ve fâsid te'viller tanım dışı kalmış, te'vilin kendisi de ihtimal olarak tarif edilmiştir. Halbuki te'vil, lafzın kapsamındaki muhtemel manaya hamledilmesidir.⁴¹ Mâlikî usûlcü Ebyârî de Gazzâlî'nin tanımını, delil kaydını koyduğu için zayıf olarak nitelemektedir.⁴² Bununla beraber sonraki

³⁴ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü's-Sadr, 1314), 11: 32.

³⁵ Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, 5: 37.

³⁶ Ebu Bekr Muhammed b. Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü'rî, *el-Hudûd fi'l-usûl*, thk. Muhammed es-Süleymânî (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1999), 146.

³⁷ Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücebî el-Bâcî, *el-Hudûd fi'l-usûl*, thk. Nezihammâd (Beyrut: Müessesetü'l-Mer'ânî, 1973), 48.

³⁸ "التأويل رد الظاهر الى ما اليه ماله في دعوى المؤول". Cüveynî, *el-Burhân* 1: 193.

³⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35.

⁴⁰ Seyfüddîn Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzak Afîfî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 3: 53.

⁴¹ Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhît*, 5: 37.

⁴² Ali b. İsmail el-Ebyârî, *et-Tahkîk ve'l-beyân*, thk. Ali b. Abdurrahman Bessâm el-Cezâirî (Kuveyt: Dârü'd-Diyâ', 1432/2011), 2: 474.

kimi usûlcülerin tanımlarında delil kaydını koyma hususunda Gazzâlî'den etkilendiklerini görmekteyiz.⁴³

Te'vil mücmel-nass ve zâhir lafızlar içerisinde sadece zâhir lafızlar için söz konusudur. Mücmel, anlamı için beyana ihtiyaç duyarken nassi anlama delaleti kesin olduğundan başka anlama gelme ihtimali yoktur ve te'vile kapalıdır. Nitekim Cüveynî nassı "anlamına te'vil ihtimalinin ilişmediği" şeklinde tanımlar.⁴⁴ O zâhiri, te'vil ihtimali taşıdığı için kesin/kat'î olmayan, zannî alan olarak ifade eder.⁴⁵ Gazzâlî'nin de yukarıda aktardığımız tanımında öne çıkan husus te'vilin zanniliğidir.⁴⁶ Dolayısıyla te'vilin epistemolojik değeri zannîdir. Nitekim lafzın muhtemel manalarından biri Gazzâlî'nin anlayışına göre bir delil ile tercih edilmektedir. Söz konusu deliller ve karînelere müevvilden müevvile farklılık gösterebilen bir husustur. Bundan ötürü olsa gerek Gazzâlî, te'vili bir ihtimal olarak tarif etmektedir. Nitekim tarifinin devamında müevvel mananın, delil sayesinde zâhirin delalet ettiği manadan daha ağır bastığını, zanna daha galip geldiğini söylemektedir. Bu hususu onun şu ifadelerinde açıkça müşahede etmekteyiz: "İnsaflı konuşmak gerekirse bu husus müctehitlerin durumuna göre değişiklik gösterebilir. Yoksa ki biz, karînelere rağmen Ebu Hanîfe'nin te'vilinin kesin olarak bâtil olduğunu söylemiyoruz."⁴⁷ Gazzâlî bu ifadelerini, Hz. Peygamber'den Gaylan'ın nikâhıyla alakalı rivayet edilen hadise⁴⁸ yönelik Ebu Hanîfe'nin te'vilinin fâsidliğini ispat ederken sarf etmektedir.

⁴³ Bk. Ebu Muhammed Nâsihuddîn Saîd b. el-Mübârek b. Ali b. Abdillâh en-Nahvî el-Bağdâdî, *Takvîmü'n-nazar fi mesâilil-hilâfiyye*, thk. Salih b. Nâsir b. Salihel-Cüzeym (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001), 1: 94; Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Taha Câbir Feyâd el-Alvânî, 2. baskı (Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 3: 153; Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *Ravdatu'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*, 2. baskı, Müessesetü'r-Reyyân, 1423/2002, 1: 508; Alâuddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Merdâvî el-Hanbelî, *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fi usûlil-fikh*, thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000), 7: 3580.

⁴⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 193.

⁴⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 193.

⁴⁶ Sübkî de bu hususu açık bir şekilde zâhir tanımında zikretmektedir. Ona göre zâhir "zannî bir şekilde delalet eden şeydir". Te'vili ise "mercûh olan muhtemel manaya lafzın hamledilmesi" olarak tanımlamaktadır. (*Cem'ü'l-cevâmi'*, thk. Abdülmünim Halil İbrahim, 2. baskı (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 54. Mahallî, zâhiri, sözün mercûh anlama ihtimali olmakla beraber râcih anlamın alınması şeklinde izah eder. Örneğin "aslan" kelimesinin vazolunduğu yurtçı hayvan anlamında kullanılması râcih, cesur adam için kullanılması ise mercûhtur. (*Şerhu'l-Mahallî ala Cem'ü'l-cevâmi'* (Hâşiyetü'l-Attâr ile beraber), (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2: 88.

⁴⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 197; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 37.

⁴⁸ "Bunlardan (eşlerinden) dördünü tut, diğerlerinden ayrıl". İbn Mâce, Nikâh, 40.

Gazzâlî'nin ihtiyatlı davranmasının sebebi hadisin Ebu Hanîfe'nin te'vil ettiği manaya muhtemel olması ve bu manayı almasını gerektirecek bir delilinin olmasıdır. Lafzın manaya muhtemel olması ve bunların delillerle desteklenmesi zanlar arası çatışmaya sebep olmaktadır. Bu durumda kuvvetli delilin desteklediği zan galebe çalar ve kabul edilir. Esasında lafzın zâhir anlamının belirlenmesinde, muhtemel manaların yakınlık ve uzaklığının tespitinde, bu manaları destekleyen delillerin fakihten fakihe değişebildiğini kabul etmemiz gerekir. Dolayısıyla bir fakihin nass olarak kabul ettiği lafzı, başka bir fakih zâhir olarak değerlendirip te'vile muhtemel olduğunu kabul edebilir. Yine bir fakihin muhtemel manayı almasını sağlayan delili başka bir fakih zayıf hatta delil olarak bile kabul etmeyebilir. Fukaha ve mezhep ihtilafları içerisinde bu farklılıklar önem arz etmektedir. Ayrıca bu hususlar te'vilin zannî yönlerini göstermekte ve kısmen subjektif bir değer taşıdığına delalet etmektedir. Gazzâlî, te'vil edilmiş zâhirin kat'iyât hususunda zayıf delaletli⁴⁹ olduğunu ifade ederken te'vilin bu özelliğine işaret etmiş olmalıdır.

Ebu Hanîfe'nin "Her kırk koyunda bir koyun zekât vardır" hadisine yönelik yaptığı te'vile⁵⁰ karşın Şâfiî, koyun (شاة) lafzının zekâtu koyun olarak verme konusunda nass olduğunu, Ebu Hanîfe'nin te'vilinin ise koyun vermenin vacipliğini; dolayısıyla nassı kaldırdığını söylemektedir.⁵¹ Gazzâlî Şâfiî'nin yaklaşımını kabul etmemektedir. Ona göre mutlak anlamda verme terk edildiğinde koyun vermenin vacipliğinin ortadan kaldırıldığına hükmedilir. Burada ise koyunun kıymetince bedeli ödenmektedir. Hadisin lafzı vücûbun aslında (zekât verme) nass, vücûbun tayininde (zekât olarak verilecek şey) ise zâhirdir. Gazzâlî hadisi te'vile kapalı nass olarak görmemekte manaya muhtemel zâhir kapsamında değerlendirip, başka gerekçelerle Ebu Hanîfe'nin te'vilini reddedip zâhir anlamın (koyunun kendisinin verilmesi) geçerli olduğunu ileri sürmektedir.⁵² Bu konuda Gazzâlî ile Şâfiî arasında temel fark lafzın bulunduğu kategorinin (nass, zâhir) tespitindedir. Her ne kadar Şâfiî ile Gazzâlî aynı sonuca varıp verilmesi gerekenin koyun olduğu hususunda hemfikir olsalar da, temelde şöyle bir farklılık bulunmaktadır: Şâfiînin anlayışında Ebu Hanîfe'nin te'vili bâtil olup, te'vile kapalı bir lafız te'vil edilmiştir. Gazzâlî'nin anlayışında ise Ebu Hanîfe'nin te'vili muhtemeldir. Dolayısıyla Gazzâlî meseleyi zannî yani

⁴⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 69; *İslam Hukukunda Deliller*, 1: 123.

⁵⁰ Ebu Hanîfe "her kırk koyunda bir koyun zekât vardır" hadisine göre verilmesi vacip olan koyun olmadığını, hangi maldan olursa olsun, koyunun kıymetince bir miktarın verilmesi olduğunu söylemektedir. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 198; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 38.

⁵¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 198; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 38.

⁵² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 198; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 38-39.

ictihâdî alana çekmekte ve Ebu Hanîfe'nin te'vilini mutlak olarak yanlışlamamaktadır.⁵³

Gazzâlî delil sayesinde te'vilin, zâhirin delalet ettiği anlamdan ağır bastığını ve zanna galip geldiğini; bunun da bir anlamda lafzı hakikî anlamından mecaz anlamına çevirmek olduğunu söylemektedir.⁵⁴ Dolayısıyla Gazzâlî te'vili bir nevi mecaz olarak gördüğünden⁵⁵ umûmun tahsisini de te'vil kapsamında değerlendirir. Yani umûmun tahsisi de bu anlamda mecaz olmaktadır. Çünkü umûm hakikî anlamıyla istiğrak içindir. Anlamının tahsis edilerek daraltılması adeta lafzı hakikî anlamından mecaza döndürmektir. Aslında bu küllün zikredilip cüz'ün kastedilmesi şeklindeki belagatta belirtilen mecazın türlerinden biridir. "Kim mahrem bir akrabasına malik olursa, malik olunan bu kişi azad olmuştur"⁵⁶ hadisinde geçen "mahrem akraba" lafzının sadece babaya hasredilip⁵⁷ bu şekilde te'vil edilmesi âmm lafzın tahsisi ile yapılan te'vile örnektir.

1.2. Te'vilin Türleri

Gazzâlî te'vili her ne kadar sistematik bir taksimata tabi tutmamışsa da itibar edilip edilmemesi ve zâhirin taşıdığı ihtimalin yakınlık ve uzaklığına göre te'vil çeşitlerini eserinde görebilmekteyiz. Zâhir lafzın delalet ettiği ihtimal yakın ve uzak olabilir. Bu durumda te'vili, yakın ihtimalli te'vil ile uzak ihtimalli te'vil şeklinde iki grupta ele alabiliriz. Yakın ihtimalli te'villerde ihtimalin ispatı için yakın bir delil, yani kuvvetli olmayan karineler bile yeterlidir; ancak uzak ihtimalli te'vilin kabul edilebilmesi için bu uzaklığı telafi edecek güçlü bir delile ihtiyaç vardır.⁵⁸ Sonuçta bu işlem zâhir anlamın terki olmaktadır. Güçlü bir delil olmadığı hâlde zâhir mananın terk edilmesi zâhir nassa muhalefet anlamına gelmektedir.

Gazzâlî, "Kim mahrem bir akrabasına malik olursa, malik olunan bu kişi azad olmuştur" hadisine yönelik bazı Şâfiîlerin "mahrem akraba" lafzını babaya hasretmelerini uzak te'vil olarak değerlendirir. Ona göre babanın konumu saygı göstermeyi gerektiren durumlarda doğrudan isminin

⁵³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 198-199; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 39-40.

⁵⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35.

⁵⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35. Gazzâlî'nin te'vili mecaz olarak gördüğüne dair bk. Mesut Okumuş, "Gazzâlî ve Te'vil", *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, Ed. Bayram Ali Çetinkaya-İsmail Çalışkan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 6: 597; "Gazzâlî'nin Te'vil Anlayışının Gelişim ve Değişim Seyri", *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Isparta: y.y., 2014, 53); Zahid Mohamed Elderiwi, *Gazzali, İbn Rüşd ve İbn Teymiyye'ye Göre Te'vil*, (Doktora Tezi Dokuz Eylül Üniversitesi, 2015), 16.

⁵⁶ Ebu Dâvûd, *İtk*, 8.

⁵⁷ Gazzâlî bu görüşü ismini zikretmediği bazı Şâfiîlere nispet etmektedir. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 200; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 43.

⁵⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35.

zikredilmesini gerektirir. Baba lafzı yerine “mahrem akraba” şeklinde daha genel bir lafzın zikredilip bu lafızdan babanın kast edilmesi bilmece halini alır ki bu tutum Hz. Peygamber’in takınacağı bir tutum değildir. Gazzâlî’ye göre böyle bir tahsis ile yapılacak te’vil ancak bitişik karîneler ile ve zaruret durumlarında mümkündür.⁵⁹ O riba ile ilgili haberlerin teâruzunda başvurduğu te’vili nesihten kaçınma zaruretiine dayandırmaktadır. Buna örnek olarak nesîe ve fadl ribasına dair aktarılan hadisleri örnek olarak zikreder. “Riba ancak nesîededir” hadisi ile “Buğday ile buğday misli misline/dengi dengine” hadisi birbirleriyle teâruz etmektedirler. Ribanın ancak nesîe’de olduğu hükmünü taşıyan hadis âmm, ribe’l-fadl’ı nefy konusunda sarîh olup ribayı nesîeye hasretmektedir. “Buğday ile buğday misli misline/dengi dengine” hadisi ise ribe’l-fadl’ı ispat etmektedir. Dolayısıyla iki hadisten biri ribe’l-fadl’ı ispat ederken diğeri onu nefy etmektedir. ⁶⁰ Gazzâlî bu teâruzun ya nesh ile ya da ribayı nesîeye hasreden hadisin özel bir soruya veya özel bir ihtiyaca cevaben söylenmiş olabileceğine yorumlanarak/te’vil edilerek giderilebileceğini belirtir.⁶¹ Bu durumda muhtelif cinsler arasında ribanın durumuna yönelik bir soru takdir edilerek hadisin bu sorunun cevabı olduğu kabul edilir.⁶² Ancak Gazzâlî aynı zamanda bu şekildeki bir takdir ile yapılan te’vilin uzak te’vil olduğunu da belirtir.⁶³ Ona göre beyân imkân dâhilinde olduğu sürece neshe başvurulmamalıdır. Özellikle hadisler arasında tarih itibarıyla önce ve sonra olan bilinmiyorsa uzak da olsa te’vil veya her iki hadisin de düşürülmesi dışında başka seçenekler yoktur. Ya bu hadisleri te’vil ederek amel edeceğiz; ya da her iki hadisi de düşüreceğiz. Hadisleri kullanmakla kullanmamak arasında muhayyer kalındığında, asıl olanın kullanmak olduğunu, zaruret olmadıkça hadisleri âtil bırakmanın caiz olmadığını belirtir. Burada te’vil ile iki hadisi de kullanabilmekteyiz.⁶⁴

İtibar açısından te’vil çeşitlerini sahîh/mu’teber/makbûl te’vil ile sahîh olmayan te’vil (merdûd/fâsid/bâtıl) şeklinde sınıflandırabiliriz.⁶⁵ Gazzâlî te’vilin ancak bir delille yapılacağını düşündüğünden delilsiz yapılan te’villeri bâtil te’vil olarak görmektedir. O, akıl ve nakle dayalı olmaksızın yapılan bu tür te’villerin Allah adına tahmine dayalı hükümde bulunmak

⁵⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 200; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 43.

⁶⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196, 253; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35,145.

⁶¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196, 253; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35, 145.

⁶² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35.

⁶³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35.

⁶⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 254; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 146.

⁶⁵ Zerkeşî, delilin desteklediği te’vili sahîh, delil zannedilerek (hakikatte delil değil) yapılan te’vili fâsid, delilsiz yapıları ise oyun olarak tasnif eder, sonuncusunun te’vil olmayacağını vurgular. (*el-Bahrü’l-muhîr*, 5: 37). Aynı taksimatı Sübkî de eserinde zikreder. (*Cem’ü’l-cevâmi’*, 54).

anlamına geldiğini söyler.⁶⁶ Gazzâlî, te'vili bir anlamda lafzı hakikî anlamından alarak mecaza çevirmek olduğunu söylemektedir.⁶⁷ Asıl olan ise lafzın hakikî anlamı üzerinde bırakılmasıdır. Zâhir lafız, delalet ettiği muhtemel anlama ancak nass, kıyâs, karîne gibi deliller ile hamledilebilir.⁶⁸ Zâhirin muhtemel anlamını destekleyen delil olmakla beraber zâhir anlamı almayı gerektiren delilin daha kuvvetli olduğu veya gerçekte delil olmadığı halde delil kabul edilerek yapılan te'vil geçersiz/fâsid te'vildir.⁶⁹ Gazzâlî fâsid te'vile örnek olarak Hz. Peygamber'in Müslüman olan Gaylân'a kendisine söylediği "Bunlardan (eşlerinden) dördünü tut, diğerlerinden ayrıl" ifadesine Ebu Hanîfe'nin te'vilini zikretmektedir. Onun aktardığına göre Ebu Hanîfe, Hz. Peygamber'in bu sözüyle yeniden nikâhlamayı; yani hanımlarından dördünü tutup nikâhlamasını, diğerlerinden ise ayrılıp onları nikâhlamamasını kastettiği görüşündedir.⁷⁰ Gazzâlî'ye göre bu sözün zâhiri anlamı onun Müslüman olmadan önceki nikâhının devam ettiğine delalet etmektedir. Gazzâlî her ne kadar Ebu Hanîfe'nin te'vilinin muhtemel olup kıyâs tarafından desteklendiğini söylese de, ona göre birçok karîne zâhirî anlamı desteklemekte ve bu karînelerin toplamı zâhirî anlamı te'vil ile ulaşılan anlamdan daha kuvvetli hale getirmektedir.⁷¹ O Ebu Hanîfe'nin te'vilini fâsid kılan karîneleri zikrettikten sonra te'vilin kabul veya reddi hususunda karînelerin dikkate alınması gerektiğini belirtir.⁷² Gazzâlî zikrettiğimiz te'vil örneğinden hareketle tek tek karînelerin değil, hepsinin birden zâhire aykırı kıyasın kabulünde şüphe oluşturduğunu; dolayısıyla karînelerin desteklediği zâhire uymanın kıyasa tabi olmaktan daha kuvvetli olduğunu belirtmektedir.⁷³

Zerkeşî de her delilin desteklediği te'vilin sahîh ve makbul olmayacağını; müevveli destekleyen delilin zâhiri destekleyenden daha kuvvetli olması durumunda kabul edileceğini; aksi durumda kabul edilmeyeceğini belirtir.⁷⁴ Kanaatimizce delile dayanmaksızın yapılan te'vil ile bir delilin desteklediği te'vil geçerlilik derecesi açısından aynı görülmemiştir. Nitekim Zerkeşî delile dayanmayan te'vili oyun olarak niteleyip te'vil bile olamayacağını ifade eder.⁷⁵ Yukarıda aktardığımız Gaylân'ın meselesinde Hanefilerin görüşleri hem muhtemel bir anlamın hem de bunu destekleyen kıyasın olması

⁶⁶ Gazzâlî, *Kânûnû't-te'vil*, thk. İbrahim Emin Muhammed, Mecmû'atü Resâilil-İmâmî'l-Gazâlî içinde (Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 627.

⁶⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35.

⁶⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35.

⁶⁹ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 5: 37.

⁷⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 197; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 36.

⁷¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 197; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 36.

⁷² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 197; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 37.

⁷³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 197; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 37.

⁷⁴ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 5: 37.

⁷⁵ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît*, 5: 37.

hasebiyle Gazzâlî tarafından kesin bir şekilde yanlışlanmamıştır. Ancak şartlarına uygun yapılmayan, ya zâhirin muhtemel anlamının olmaması ya da yapılan te'vilin delilden yoksun olması durumu bundan farklılık arz etmektedir. Nitekim Gazzâlî, oruca geceden niyet etmeye ilişkin hadise yönelik Hanefîlerin te'vilinin butlânının, nikâhta izni istenen veliyi, cariye ve mükâtebe velisine yormalarının butlânı kadar açık olmadığını ifade etmektedir.⁷⁶ Dolayısıyla zâhir anlamı terk ettirecek kadar kuvvetli olmayan bir delille desteklenen te'vil ile hiçbir delilin desteklemediği te'vil arasında inkâr açısından fark bulunmaktadır.

Bâtıl te'vile örnek olarak Müslüman olmayanların dinin fûrû emirlerine muhatap olup olmadıkları tartışmasını zikredebiliriz. “Sizi ne ateşe sürükledi? Dediler ki: Biz namaz kılanlardan değildik” (el-Müddessir 74/42) ayetini onların da dinin fûrûâtına muhatap olduklarına dair delil olarak zikreden Gazzâlî'ye muarız şu te'vil ile cevap verir. “Onların cezalandırılmaları namazı terk etmeleri sebebiyle değil, imanı terk etmek suretiyle, kendi kendilerini namazı terk etmenin çirkinliğini bilemeyecek duruma getirmeleri yüzündendir.”⁷⁷ Gazzâlî'ye göre ayet açık bir şekilde namaz kılmadıkları için kâfirlerin ahirette cezalandırılacağına delalet etmektedir. Muarızının te'vilinin ise herhangi bir zaruret ve delil olmaksızın zâhiri terk etmek olduğundan ötürü bâtıl olduğunu söylemektedir.⁷⁸ Yine muarızının bu ayetin “müminlerden değildik” şeklinde anlaşılabilceğini ileri sürmesi üzerine Gazzâlî lafzın bu anlama muhtemel olduğunu ancak zâhirin bir delil olmaksızın terk edilmeyeceğini, bu anlamın alınabileceğine dair delilin ise olmadığını ileri sürmektedir.⁷⁹ Dolayısıyla delil ile desteklenen ve desteklenmeyen te'villerin itibar açısından aynı düzeyde olmadığını söyleyebiliriz. Hattâ delil ile desteklenmeyen te'villerin hakikatte te'vil bile sayılmadığı Gazzâlî'nin gerek te'vil tanımından gerekse *el-Mustasfâ* adlı eserinin farklı yerlerinde muarızlarının yaptığı te'villere yaklaşımından anlaşılacaktır.

1.3. Te'vilin Kapsamı

Allah kullarına Arap dili ile hitapta bulunarak onları sorumlu tutmuştur. Fukaha lafızların mantûk ve mefhûmunda ilâhî muradı ve hükmü bulmak için bu lafızların delaletlerini açıklık kapalılık ve diğer yönlerden taksimata tabi tutmuştur. Böylelikle ilâhî muradı muhtevi lafızlar karşısında takınılacak tavır belirlenmeye, anlama işi bir yönteme tabi tutulmaya çalışılmıştır. Gazzâlî lafızların sıygalarının delaletini mücmel olup olmama açısından ele alır. Mücmel olmayanları da kendi içerisinde nass ve zâhir şeklinde iki kısma ayırır. Nass lafız te'vil ihtimali taşımayan, zâhir ise te'vil ihtimali taşıyan

⁷⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 202; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 45.

⁷⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 73; *İslam Hukukunda Deliller*, 1: 131.

⁷⁸ (قُلْنَا: هَذَا بَاطِلٌ مِنْ أَوْجِهٍ) Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 73; *İslam Hukukunda Deliller*, 1: 131.

⁷⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 73-74; *İslam Hukukunda Deliller*, 1: 131.

lafızdır.⁸⁰ Nassta ilâhî murad yorumlamaya ihtiyaç duyulmaksızın açık ve görünürdür. Zâhir lafız ise görünür mana dışında lafzın muhtemel diğer başka manalara da ihtimali olduğundan yoruma açıktır. Dolayısıyla te'vil bu taksimata göre zâhir lafızlarda geçerlidir.⁸¹

1.3.1. Usûlî Konularda Te'vil

Gazzâlî, te'vilin lafzı hakiki manasından mecaz manaya çevirmek olduğunu belirtir.⁸² Ondan önce te'vilin mecaz olduğunu Cüveynî'nin Bâkîllânî'den aktardığı zâhir tanımında görmekteyiz: "Zâhir mecâz ve hakiki manaları olan anlaşılır/ma'kûl bir lafızdır."⁸³ Lafız hakki anlamı üzerine olursa zâhir, mecâz anlam alınrsa müevvel olur.⁸⁴ Usûlde zâhir anlamın dışındaki muhtemel anlamı tercih etme anlamına gelen tüm faaliyetler bu bakımdan te'vil kapsamındadır. Bu aynı zamanda usûlcüler arsında te'vilden kaynaklı ihtilaflardır. Bu konular kısaca şöyle sıralanmaktadır:⁸⁵

a. Emrin sıygasının mutlak olarak vucûba delaleti zâhir; ancak nedb ve ibahâya delaletinin ise müevvel oluşu⁸⁶

Gazzâlî emir sıygasının delalet ettiği anlamlardan hangisinin hakiki hangisinin mecaz olduğu hususunda birbirinden farklı görüşler oluştuğunu ancak tercihe şayan görüşün tevakkuf eden görüş olduğunu belirtir. Emir sıygasının delalet ettiği anlamlardan hangisinin hakiki anlam olduğu konusunda müracaat edilecek delil ya akıl ya da nakildir. Ona göre dil konularında akıl delil değildir. Yine âhâd haber de delil olmaz. Bu konuda müevvelir bir haber de nakledilmiş değildir.⁸⁷ Gazzâlî bu konuda Cüveynî'den farklılaşmakta, Bâkîllânî'nin tevakkuf gerekir görüşünü desteklemektedir.⁸⁸ Bâkîllânî ile Gazzâlî'nin tevakkuf etmeleri mutlak olarak gelen emir sıygasının vucûba delaletinin zâhir olduğu, nedb ve ibahâya delaletinin delil ve karîneler ile müevvel olduğunu iddia eden Cüveynî'den farklılaşmaktadır.

b. Nehiy sıygasının mutlak olarak tahrime delaletinin zâhir; tenzihe delaletinin ise müevvel oluşu⁸⁹

⁸⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 34.

⁸¹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1:193; 213.

⁸² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35.

⁸³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 152.

⁸⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 152.

⁸⁵ Konular için bk. Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 153.

⁸⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 153.

⁸⁷ Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 206; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 53.

⁸⁸ Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, thk. Abdülhamîd b. Ali Ebu Zenîd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 2: 35.

⁸⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 153.

Gazzâlî emir ile nehiy arasında bir ayırım yapmaz. Emre ilişkin görüşünü burada da devam ettirip Bâkılânî⁹⁰ ile aynı görüşü paylaşarak tevakkuf eder.⁹¹ Bu görüşe göre mutlak nehiy, mevzuu olan şeyi terk etmeye ilişkin olup tahrim ve kerahete ancak bir delil ile delalet eder. Bir delil olmaksızın bunlardan birine delaleti konusunda tevakkuf edilir. Cüveynî ise nehiy sigasının mutlak olarak tahrimde delaletinin zâhir, bir delil ile tenzihe delaletinin müevvel olduğu görüşündedir.⁹²

c. Şârinin bir şeyi mutlak olarak yasaklaması cevazın/sıhhatin nefyinde zâhir, kemalin nefyinde ise müevvel oluşu⁹³

Buna örnek olarak “Oruca gecedan niyet etmeyenin orucu yoktur”⁹⁴, “Namaz ancak abdest iledir”⁹⁵, “Namaz ancak fatiha iledir”⁹⁶ hadisleri zikredilmektedir.⁹⁷ Gazzâlî oruç örneğindeki nefyin te’vil yoluyla nefy-i sıhhat hususunda zâhir olup nefy-i kemale de muhtemel olduğunu belirtir. Gazzâlî’nin bu yaklaşımı meseleyi te’vile açık lafızlar kapsamında değerlendirmesindedir. Nitekim bu konuyu mücmel lafız kapsamında kullanan Mutezile ve Bâkılânî’den ayrılmaktadır.⁹⁸

d. Âmm lafzın dilde umûm için vaz’ının zâhir, tahsisinin ise müevvel oluşu⁹⁹

Gazzâlî öncelikle dilde umûm için bir sıyganın var olduğunu kabul etmekte ve bu konuda tevakkuf eden Bâkılânî’den ayrılmakta ve Cüveynî ile aynı görüşü benimsemektedir.¹⁰⁰ Gazzâlî’ye göre umûm vaz’ının ve hakikatının istiğrak için olduğu sabit ise, onun kapsadığı şeylerin bir kısmına münhasır kılınmasının mecazî olması gerekir.¹⁰¹ Gazzâlî umûmu kuvvetine göre güçlü, zayıf ve orta olmak üzere üçe ayırır.¹⁰² Gazzâlî’nin bu tasnifi Cüveynî’nin tasnifinin benzeridir. Cüveynî, şârinin kendisiyle umûm kastetmediğinin te’vil edene görünür olduğu umûm, Şâriin kendisiyle umûm kastettiğinin açık olduğu umûm ve kendisiyle umûm kastedip kastetmediğinin belli olmadığı umûm şeklinde üçlü bir taksimat yapar.¹⁰³

⁹⁰ Bâkılânî, *et-Takrîb*, 2: 317.

⁹¹ Gazzâlî, *el-Menhûl*, s. 107; *el-Mustasfâ*, 221; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 85.

⁹² Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 153.

⁹³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 153.

⁹⁴ Tirmizî, “Sıyâm” „26.

⁹⁵ Tirmizî, “Tahâret,” 1.

⁹⁶ Buhârî, “Sıfâtü’s-salât,” 13.

⁹⁷ Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 188; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 18.

⁹⁸ Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 188-199; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 18-19.

⁹⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 153.

¹⁰⁰ Bâkılânî, *et-Takrîb*, 3: 18; Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 112.

¹⁰¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 196; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 35.

¹⁰² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 200; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 41-42.

¹⁰³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 205-206.

Gazzâlî'nin güçlü umûm dediği, Cüveynî'nin şâriin kendisiyle umûm kastettiği umûmdur. Cüveynî'ye göre bu tür âmm lafız zan ifade eden kıyas ile tahsis edilmez.¹⁰⁴ Gazzâlî de umûmu güçlü olan ifadelerin tahsisi için kesin veya kesine yakın delillerin olması gerektiğini; zayıf umûmun zayıf bir delille bile tahsis edilebildiğini belirtir.¹⁰⁵

Güçlü umûma ilişkin muarızlarının te'vilini dayandıkları delillerin zayıflığı sebebi ile reddettiğine dair Gazzâlî şu örnekleri zikreder: "Velisinin izni olmaksızın evlenen kadının nikâhı bâtıldır"¹⁰⁶ hadisinde geçen "kadının" cariyeye ve mükâteb kadına hamledilmesini hadiste geçen (أي) edatının umûm ifade etmesi ve (ل) edatı ile umûmunun tekit edilip güçlü bir şekilde umûmiyete delalet etmesinden ötürü doğru bulmayarak,¹⁰⁷ te'vili beş açıdan kat'î olarak bâtil addeder.¹⁰⁸

Aynı şekilde Gazzâlî "Kim mahrem bir akrabasına malik olursa malik olunan bu kişi azat olmuştur"¹⁰⁹ hadisini sadece babaya tahsis eden kimi Şâfiî fakihlerin te'vilini geçersiz bulur. Ona göre tüm akrabaları kapsama konusunda umûm ifade eden mahrem akraba (رحم محرم) lafzı ile sadece babanın kastedilmesi uzak bir te'vildir. Gazzâlî'ye göre baba, saygı gösterilmeyi gerektiren durumlarda, onun isminin doğrudan verilmesini gerektiren bir özelliğe sahiptir. Akraba ismi zikredilip babanın kastedilmesi bilmece ve karıştırmaca olur ve umûm ifade eden lafzın tahsisini gerektiren bitişik bir karîne olması hariç Hz. Peygamber'in konumuna uygun olmaz.¹¹⁰ Dolayısıyla Gazzâlî yukarıda verilen örneklerdeki umûmun güçlü olmasından ötürü te'vil edildikleri anlamı destekleyen delillerin güçlü olmaması ve te'villerin uzak olmasından ötürü yapılan te'villeri geçersiz saymaktadır.

Zayıf umûm için ise "Biliniz ki ganimet olarak aldığımız her şeyin beşte biri Allah'a, Resûl'e, zi'l-kurbâya... aittir" (el-Enfâl 8/41) ayetini¹¹¹, "Göğün suladığı her şeyde onda bir, serpmeye ve dolap ile sulanan şeylerde onda birin yarısı vardır"¹¹² ile "Oruca gecedan niyet etmeyenin orucu yoktur"¹¹³ hadislerini örnek olarak zikreder.¹¹⁴ El-Enfâl sûresi 41. ayette geçen "zi'l-kurbâ" ifadesi genel olup Peygamber yakınlarının tümünü kapsayan âmm bir lafızdır. Ebu Hanîfe ise

¹⁰⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 206.

¹⁰⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 200; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 41-42.

¹⁰⁶ Tirmizî, "Nikâh," 14.

¹⁰⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 200; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 42.

¹⁰⁸ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 185.

¹⁰⁹ Ebu Dâvûd, "İtk," 8.

¹¹⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 200-201; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 43.

¹¹¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 201; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 44.

¹¹² Buhârî, "Zekât," 54.

¹¹³ Tirmizî, "Sıyâm," 26.

¹¹⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 201; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 45.

akrabalık ile birlikte ihtiyaç içinde olma durumunu da dikkate almaktadır. Şâfiilere göre Ebu Hanîfe'nin bu yorumu istihkak ifade eden (ج) harf-i cerrinin ayetteki işlevini geçersiz kılmakta ve ganimetin istihkakını gerektiren "akrabalık" vasfını ortadan kaldırmaktadır. Onlara göre bu şekilde yapılan te'vil öncelikle muhtemel olmayan bir anlama lafzın hamledilmesi olup bâtıldır ve te'vil bile değildir.¹¹⁵ Gazzâlî'nin ismini vermediği bazı Şâfiiler kapsamında Cüveynî de bulunmaktadır. Cüveynî gerek Tevbe Sûresi altmışıncı ayette geçen (ج) harf-i cerrinin gerekse de konumuza delil teşkil eden ayette geçen (ج) harf-i cerrinin istihkak ifade ettiğini belirtir. Zekât ve ganimet, akrabalık ve belirtilen vasıflardan ötürü hak edilmektedir. Her iki ayette geçen vasıfların dışında "ihtiyaç" vasfının eklenmesi ayetin fehvâsını iptal etmektedir. Bunun yanında ayetin sevk sebebi akrabaların ganimette hak sahibi olduklarını bildirme konusunda nastır. Ayetin sevk sebebi zekâtın mahrum edilen akrabaların ganimetten de mahrum edilmediklerinin beyanı değildir. Cüveynî'ye göre bu te'vil bâtıldır.¹¹⁶

Ancak Gazzâlî, Cüveynî'den farklı olarak meselenin icthâda açık olduğunu belirtir. Ona göre Ebu Hanîfe'nin yaptığı te'vil umûmun tahsisi olup ihtiyaç sahibi olan akrabalar şeklinde yorumlamaktan ibarettir. Gazzâlî ayette akrabalığın, zekâtın mahrum oldukları için ganimetten mahrum olmadıklarını beyan için zikredildiğini destekleyen bir karîne ve delil olması halinde Ebu Hanîfe'nin tahsisinin makbul olacağını belirtir. O hem "zi'l-kurbâ" lafzını güçlü olan umûm kapsamında değerlendirmez hem de Ebu Hanîfe'nin te'vilini uzak te'vil olarak görmez.¹¹⁷

Cüveynî "Göğün suladığı her şeyde ondabir, serme ve dolap ile sulanan şeylerde ondabirin yarısı"¹¹⁸ ayetini, Şâriin kendisiyle umûm kastetmediğinin açık olduğu âmın tahsisi ile yapılan te'vile örnek olarak zikreder. Ona göre bu hadis Hanefilerin anladığı şekilde topraktan ne çıkarsa çıksın onda bir veya ondabirin yarısı şeklinde umûmu üzerine anlaşılmaz. Cüveynî bu ayetin sevk sebebinin yağmur ile sulanan zirâi ürün ile emek harcanarak sulanan zirâi ürün arasında verilecek zekâtın miktarının farklı olduğunu bildirmektir. Diğer taraftan hadisi zâhir olan umûm anlamında alınmasını engelleyen Hz. Peygamber'den rivayet edilen aksi bir haber bulunmaktadır.¹¹⁹ Gazzâlî, Cüveynî'nin ayetin yağmur suyu ile emek harcanarak sulama arasında ayırım yapmak için sevk edildiği şeklindeki görüşünün tartışmaya açık olduğunu belirtir. Hadisin hem umûma hem de Cüveynî'nin görüşüne muhtemel olduğunu ancak hadisin umûm

¹¹⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 201; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 44.

¹¹⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 209-210.

¹¹⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 201; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 44-45.

¹¹⁸ Buhârî, "Zekât", 54.

¹¹⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 205-206.

siygâsından bir vehm ile çıkarılmasının doğru olmayacağını söyler.¹²⁰ Ayrıca Gazzâlî, Cüveynî'nin hadisin sevki hakkındaki görüşünü vehim olarak niteleyerek aslında bunu destekleyen bir delilin olmadığını ifade etmektedir. Ancak devamında hadiste geçen umûm siygâsını zayıf kategoride değerlendirdiğinden dolayı tahsis için en aşağı bir delilin bile yeterli olduğunu belirtmektedir.¹²¹

Cüveynî, "Oruca gecedен niyet etmeyenin orucu yoktur"¹²² hadisinin te'vilinde Hz. Peygamber'in bir soruya cevap vermeden veya bir cümleyi izah etmeksizin ilk olarak bu cümleyi sarf ettiğinde akla ilk gelenin asıl olan Ramazan ayındaki farz olan oruç olduğunu söyler. O kastedilenin Ramazan orucuna nispeten fer' olan adak ve kazaya tahsisinin uzak bir te'vil olup cümleyi anlamından uzaklaştırmak olduğunu ifade eder.¹²³ Gazzâlî mutlak olarak oruç dendiğinde adak ve kaza oruçlarının akla gelmediğini; bunların nikâh meselesinde geçen "kadının" cariye ve mükâtebe olarak yorumlanmasında olduğu gibi nadirattan olduğunu ifade eden görüşe meselenin tartışmaya açık olduğu şerhini koyar. Ona göre bu hadiste geçen orucun adak ve kazaya tahsisinin butlânı, nikâh meselesindeki "kadın"ın cariye ve mükâtebeye tahsisinin butlânı kadar açık değildir.¹²⁴ Gazzâlî umûm siygâsının kazayı da kapsadığını kabul etmekte ancak genel ifadenin bir delil olmaksızın ona tahsisini kabul etmemektedir.¹²⁵ Bundan ötürü bu hadise dayanılarak kaza orucunda gecedен niyetin gerektiğini düşünenlerin hata ile itham edilmeyeceklerini belirtir.¹²⁶ *el-Mustasfâ*'da bu konuyla ilgili olarak şu ilkeyi zikreder ve konuyu fûrû eserlerine havale eder: "Nadir olan şeyleri sözün kapsamından hariç tutmak mümkündür; ama sözü nadir olana hasretmek imkansızdır."¹²⁷

Gazzâlî yukarıda zayıf umûm kapsamında zikrettiğimiz başta Cüveynî olmak üzere Şâfiîlerin meseleye yaklaşımlarını eleştirdiği te'villerde meseleyi ictihâdî alana çekmek istemektedir. O yukarıda bahsi geçen konularda hüküm itibarıyla mezhebinden farklı düşünmemektedir. Ancak muarızlarının te'villerinin bâtil-fâsid te'vil ile lafzın bulunduğu kategori olan nass-zâhir grubundan hangisinde ele alınacağına dair selefleri Şâfiî fukahâsına katılmamaktadır. Meselenin nass olarak kabul edilip te'vile kapalı olan kısımda ele alınması ile te'vile muhtemel zâhir lafız kategorisinde ele

¹²⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 201; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 44.

¹²¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 201; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 45.

¹²² Tirmizî, "Sıyâm," 26.

¹²³ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 198-199.

¹²⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 201-202; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 45.

¹²⁵ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 186. Nitekim tahsis kabul edildiğinde farz olan oruç için gecedен niyet gerekmediği sonucu çıkar.

¹²⁶ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 185.

¹²⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 202; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 45.

alınması arasında, muarızın te'vilini yanlışlama açısından derece farkı bulunmaktadır. Gazzâlî benimsediği yaklaşımı ile kendi görüşlerinin kesin doğrular olmadığını, zann-ı gâlib ile makbul olduğunu, ancak muarızlarının te'villerinin de muhtemel olduğunu kabul etmiş olmaktadır.

e. Mutlak lafzın dilde umûm için vaz'ının zâhir, takyidinin müevvel oluşu¹²⁸

“Velisiz ve şahitler olmaksızın nikâh olmaz” hadisinde şahitler, kendileri ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmaması nedeni ile mutlaktır. Ancak “velisiz ve iki âdil şahit olmadan nikâh olmaz” hadisi şahitler için âdil olma kaydını düşürmektedir.¹²⁹ Söz konusu ikinci hadis birinci hadiste mutlak olan “şahid”i adalette sınırlayıp anlamını daraltarak zâhir anlamdan müevvel anlama taşımaktadır.

f. İsim, fiil ve harflerde zâhirlik

Yukarıda aktardığımız zekât verilecek sınıfları beyan eden ayette geçen (ج) harf-i cerrinin istihkak veya beyan anlamında kullanılması Hanefiler ile Şâfiîler arasındaki görüş farklılığının sebeplerinden biridir. Şâfiîlere göre ayette geçen (ج) istihkak anlamındadır.¹³⁰ Ayette geçem (س) atıf harfi de ayette geçen diğer hak sahiplerinin istihkakta ortak olduklarını ifade eden atıf harfidir. Hanefiler ayettin siyakı ve sevk sebebini de göz önünde bulundurarak ayetin zekât verilecek kesimleri beyan ettiği görüşündedirler.¹³¹ Abdest uzuvlarını yıkama sınırını beyan eden ayette geçen (الى) edatının zâhir anlamı “bir şeyin sonu” anlamında mı yoksa (مع) “birliktelik” anlamında mı olduğuna dair ihtilâf, ayette geçen (س) atıf harfinin hükümde iştirakin yanında tertip gerektirip gerektirmediğine dair ihtilaf da harflerin zâhir ve müevvel anlamının alınmasına dayanır.¹³²

1.3.2. İtikadî ve amelî konularda te'vil

Te'vil, itikadî ve amelî konularda başvurulan bir yöntemdir. İtikadî alanda te'vile başvurma konusunda amele nazaran Gazzâlî daha hassas davranılması gerektiği görüşündedir. Ona göre itikadî ve amelî konularda te'vili bilebilme veya bilme zorunluluğu farklılaşmaktadır. İtikadî konularla ilişkili lafızların te'vil edilme mükellefiyeti bulunmamaktadır. İcmâlen de

¹²⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 153.

¹²⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 262; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 160.

¹³⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 209.

¹³¹ Kemâluddîn Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsi el-Hanefî, *et-Tahrîr fî usûli'l-fıkh*, Emir Padişah'ın *Teysîr Şerhi* ile birlikte (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1: 148.

¹³² Meânî harflerine dayalı te'vil örnekleri ve mezheplerin görüşleri için bk. Deniz, *Fıkh Usulünde Te'vil ve Fıkhî Uygulamaları*, 328.

olsa inanmak kişiyi iman dairesinde tutmaya yeterlidir.¹³³ İtikada ilişkin hususlarda Gazzâlî'nin temkinli durmasının sebebi te'vil uğruna küfre düşme tehlikesinin bulunmasıdır.

Amelî konularda ise hitaba konu olan hükümle amel etme zorunluluğu vardır. Bu zorunluluk beraberinde hükmü veya ilâhî muradı bilmeyi gerektirmektedir. Bu zorunluluklardan dolayı mükellefler te'vile başvurmalıdır. Dolayısıyla amelî konularda ictihâda/zanna başvurmaya izin bulunmaktadır.¹³⁴ Amel ile inanç arasındaki bu ayrım iki alanın mahiyet farklılığından kaynaklanmaktadır. Amelî konulardaki eda sorumluluğu hitabın somutlaştırılmasını ve pratik hayatta yaşanılır kılınmasını gerektirir. İtikadî konularda ise örneğin "Allah'ın eli" şeklindeki bir lafızla kastedilen ilahî muradı icmâlen bir manası olmakla beraber keyfiyetini bilemeyeceğimiz şeklinde bir inanç yeterli görülebilmektedir. Daha açık bir ifadeyle "Allah'ın eli" şeklindeki hitabın nasıl anlaşılması gerektiği ahirette sorumlu tutulacağımız bir husus değildir. Gazzâlî'ye göre akıllı kimse ya zanna göre karar verir, ya da şöyle der:

"Sözün zâhirinin murad edilmediğini biliyorum. Çünkü bu zâhir anlamı akıl yalanlamaktadır. Gerçek murad edileni ise bilmiyorum, konunun amelle ilgisi olmadığından bilmeme de ihtiyaç yoktur... Her akıllı kimse için böyle davranmak daha doğru ve ahiret için daha güvenlidir. Öyle ki kişiye 'Amelin emredilmediği gizli kapalı muradımızı neden istinbât etmedin?' şeklinde bir sorulmayacak olmasına karşın 'Neden bizim hakkımızda zanna göre hüküm verdin?' şeklinde sorguya çekilmesi uzak değildir. İtikad konusunda üstüne düşen mutlak bir iman ve mücmel bir tasdiktir. Bunun yolu da şöyle söylemektir: "Ona iman ettik. Hepsi de Rabbimizdendir" (Âl-i İmrân, 3/7)"¹³⁵

Gazzâlî ictihâdla anlaşılabilen ibadet, amel ve taabüdî konularda zanla hüküm vermenin zarurî (zorunlu) bir ihtiyaçtan dolayı mazur sayıldığını belirtir.¹³⁶ Bununla beraber taabüdî konularda te'vil ile ilgili *el-Mustasfâ* adlı eserinde daha ihtiyatlı davranılmasını evlâ görmektedir.¹³⁷ Gazzâlî'nin bu yaklaşım farklılığı onun görüşlerinin zaman içerisindeki değişimi ile açıklanabilir. Nitekim Okumuş, Gazzâlî'nin süreç içerisinde te'vil konusunda selefî tutumunu teşvik ettiğini en son merhalede onun kendine özgü ve öznel te'vil anlayışının gelişim ve değişim seyrinin tasavvufa doğru olduğunu ve orada noktalandığını belirtmektedir.¹³⁸

¹³³ Gazzâlî, *Kânûnü't-te'vil*, 628.

¹³⁴ Gazzâlî, *Kânûnü't-te'vil*, 628.

¹³⁵ Gazzâlî, *Kânûnü't-te'vil*, 628.

¹³⁶ Gazzâlî, *Kânûnü't-te'vil*, 628.

¹³⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 199; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 40.

¹³⁸ Okumuş, "Gazzâlî'nin Te'vil Anlayışının Gelişim ve Değişim Seyri", 51.

Gazzâlî'nin taabbüdî konularda ihtiyatlı davranma uyarısı yaptığı te'vil örneği "Her kırk koyunda bir koyun zekât vardır." hadisidir. O, bu hadisteki gerek koyunun kendisinin gerek koyunun bedelinin verilebileceği şeklinde te'vilde bulunan Hanefî fakihlerin görüşünü çürütürken Şâfiî'nin karşı argümanlarını aktarır. Gazzâlî'nin aktardığına göre İmâm Şâfiî, Ebu Hanîfe'nin başvurduğu te'vili nassı iptal etmek olarak anlamaktadır. O, İmâm Şâfiî'nin bu yaklaşımını isabetli bulmaz. Gazzâlî'ye göre koyun vermenin vâcibliği ancak mutlak olarak vermeyi terk etmenin câiz görülmesi durumunda nassın kaldırıldığı şeklinde anlaşılabilir. Bununla beraber Gazzâlî, Şâfiî'nin muarızları tarafından yapılan te'vili, ihtimalin bulunmaması sebebiyle değil, bu te'vili destekleyen delilin olmayışı ve konunun taabbüdü de barındırma ihtimalinden ötürü kabul etmeyişiine katılmaktadır. Gazzâlî konunun taabbüdî olduğunu ve taabbüdî konularda ihtiyatlı davranmanın evla olduğunu ifade etmektedir.¹³⁹

1.4. Te'vilin Şartları

Gazzâlî'nin "bir delilin desteklediği ihtimal" olarak tanımladığı te'vil tanımındaki "ihtimal" ile "bu ihtimali destekleyen bir delil" kayıtlarının temel şartlar olarak Gazzâlî'nin te'vil anlayışında yer aldığını söyleyebiliriz. Te'vil yapılabilmesi için lafız öncelikle zâhir anlamı dışında hamledileceği anlama muhtemel olmalıdır. Bu kayıt te'vil ihtimali olmayan nassı tanım dışında tutmaktadır. Cüveynî de te'vilin haddizatında hamledileceği anlama muhtemel olmaması durumunda bâtil olacağını ve onu destekleyen bir delilin varlığının tasavvur edilmeyeceğini söyler.¹⁴⁰ Diğer taraftan lafzın hamledilebileceği muhtemel anlam ise dilin yapısına, kullanım örfüne veya Şâri'in âdetine uygun olmalıdır.¹⁴¹

Te'vilin sahîh olabilmesi için gerekli bir diğer şart muhtemel anlamı zâhir anlama daha ağır bastırarak veya zann-ı galip oluşmasını sağlayacak destekleyici bir delilin bulunmasıdır. Muhtemel mananın varlığı tek başına zâhirin te'vilini gerektirmemekte, aynı zamanda delil de gerekmektedir.¹⁴² Hakikî anlamdan mecâz anlama ancak bir delil ile gidilebilir.¹⁴³ Te'vil de bir nevi mecaz olduğuna göre asıl olan zâhir ve râcih anlam olup bu anlam ancak bir delil ile terk edilebilir.

Gazzâlî'nin te'vil ile ilgili yukarıda zikrettiğimiz şartların yanında ayrıca kaide şeklinde ifade ettiği şu şartlar da bulunmaktadır:

¹³⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 199; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 40.

¹⁴⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 213.

¹⁴¹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 197.

¹⁴² Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 213.

¹⁴³ "Ma'nay-ı hakikî müteazzir oldukça mecaza gidilir", Mecelle md. 61; "Bir kelâmın i'mali mümkün olmaz ise ihmal olunur", Mecelle md. 62, 31.

- Nassı veya nassın bir kısmını iptal eden her te'vil bâtıldır.¹⁴⁴
- Şâri'in (s.a.v) kelâmını boş bir şeye hamletmek muhâldir.¹⁴⁵
- Allah'ın Resûlünün kelâmı mümkün mertebe istiareye hamledilmez.¹⁴⁶
- Zâhire uygunluk terkinden evlâdır.¹⁴⁷

Gazzâlî'nin usûl eserlerinin te'vil bahsinde dolaylı olarak işlediği zâhir ile te'vilin teâruzuna Cüveynî doğrudan değinmektedir. Cüveynî, müevvelin ancak kendisini destekleyen bir delilin varlığı ile kabul edilebileceğini belirttikten sonra zâhir anlam ile te'vilin teâruzunun üç şekline değinir: ¹⁴⁸

- a. Müevvelin açıklığı, delil ile desteklenen anlamın açıklığından daha fazladır. Bu durumda te'vil reddedilir.
- b. Delilin desteklediğinin daha açık olması halinde te'vil kabul edilir ve amel edilir.
- c. Delilin desteklediği te'vilin açıklığı ile müevvelin açıklığının eşit olması halinde rütbece önde olan tercih edilir. Buna örnek olarak Cüveynî'nin eserinin başka bir yerinde sarf ettiği şu sözü örnek olarak verebiliriz: *"Bu konuda dâbit (genel ilke) şudur: Zann olan kıyasın Resulullâh'ın sözünün zâhirine takdimi, mertebece kıyasın habere takdimini gerektirir. Daha sonra açıklayacağımız üzere haber kıyasa takdim edilir."*¹⁴⁹

Sonuç

Fukahâ arasında önemli bir ihtilaf kaynağı olan te'vil ilk dönem fürû' ve usûl eserlerinde daha sonra tanımlandığı mahiyette kullanılmıştır. Müstakil bir başlıkta ilk olarak Hanefî usûlcüleri tarafından ele alınan te'vil hicrî beşinci asır mütekellimün usûlcülerin eserlerinde de müstakil başlıkta ele alınmaya başlanmıştır. Gazzâlî de lafızların manaya delaletini ele aldığı lafız taksimatında te'vil için ayrı bir başlık açar. O, te'vili "bir delilin desteklemesi ile zâhirin delalet ettiği manaya ağır basan ve zanna daha galip gelen ihtimal" olarak tanımlamaktadır. Gazzâlî'nin te'vili ihtimal olarak tanımlaması kendinden önceki usûlcülere nazaran kendine münhasır bir tarif olup kendisinden sonraki usûlcüler tarafından eleştirilmiştir. Ona göre bir delilin desteklediği ihtimal olan te'vil aslında mecazdır. Lafız hakikî/zâhir manasından mecaza/muhtemel manaya hamledilmektedir. Söz konusu te'vilin muteber olabilmesi için zâhir lafzın başka manaya muhtemel olması ve bu mananın Şâri' tarafından kastedildiğine dair delilin bulunması gerekmektedir. Bu bağlamda delilden yoksun muhtemel mananın alınması;

¹⁴⁴ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 192-193; *el-Mustasfâ*, 198; *İslam Hukukunda Deliller*, 2: 38.

¹⁴⁵ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 201.

¹⁴⁶ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 204.

¹⁴⁷ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 195.

¹⁴⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 213.

¹⁴⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, 1: 205.

muhtemel olmayan bir mananın alınması veya muhtemel anlamı destekleyen delilin zâhir anlamı terk etmeyi gerektirecek kadar kuvvetli olmaması hallerinde yapılan te'vil itibar edilmez. Gazzâlî'nin delilden tamamen yoksun bir te'vil ile delili zayıf bir te'vil arasında ayırım yaptığını, delilden yoksun olanı te'vil kapsamında bile değerlendirmedeğini söyleyebiliriz. Gazzâlî te'vili muhtemel mananın yakınlık ve uzaklık açısından da ayrıca tasnife tabi tutmuş, uzak te'vilin muteberliğini onu destekleyen delilin kuvvetine bağlamıştır. O te'vili ifade ettiğin zannilikten ötürü sadece amelî konularda başvurulmasını gerekli olarak görürken itikadî konularda ise elzem olarak görmez.

Gazzâlî'nin te'vil düşüncesi büyük oranda başta İmam Şâfiî olmak üzere Eş'arî ve Şâfiî usûlcülerinin te'vil anlayışını yansıtmaktadır. Nitekim zâhirin muhtemel manalardan birine ancak bir delil ile te'vil edileceği, asıl olanın zâhir anlam olduğu İmam Şâfiî'nin çerçevesini belirlediği; Cüveynî'de varlığını açıkça gördüğümüz hususlardır. Gazzâlî'yi onlardan ayıran husus bu teorinin işletilmesinde örneğin zâhir lafzın tespitinde ve özellikle muarızların te'viline yönelik yaklaşımda olduğunu söyleyebiliriz. Gazzâlî'nin te'vil için açtığı başlıkta ele aldığı örnekler büyük oranda Cüveynî'nin ele aldığı örneklerdir. Ancak o kimi örneklere getirdiği izahlarda Cüveynî'den farklılaşmaktadır. Söz konusu farklılaşma te'vil örneğinin ele alındığı ya lafız türü (nass/zâhir) ya da te'vil türüdür (bâtıl/fasid). O kimi örneklerde muarızların te'vilini muhtemel mana kapsamında değerlendirerek, onların görüşlerinin delillendirilmeleri halinde doğrulanabilir olduğunu kabul eder. Böylece mezhep içerisinde muarızlarının te'viline konu olan lafzı nass kapsamında görüp te'villerini kat'î olarak yanlışlayan, veya muarızların, zâhiri muhtemel olmayan bir manaya hamlettiklerine dair görüşe katılmamaktadır. Onun katılmadığı husus mezhebin görüşü olmayıp, mezhebin muarızların te'viline yönelik yaklaşımıdır.

Kaynaklar

- Âmidî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Thk. Abdürrezak Afîfî. Lübnan: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- Bâcî, Ebü'l-Velid Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tüçibî. *el-Hudûd fi'l-usûl*. Thk. Nezih Hammâd. Beyrut: Müessesetü'l-Mer'ânî, 1973.
- Bâkılânî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Takrîb ve'l-irşâd*. Thk. Abdülhamîd b. Ali Ebu Zenîd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân*. Thk. Salâh b. Muhammed b. 'Uveyde. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Debusî, Ebu Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ. *Takvîmü'l-edille*. Thk. Halil Muhyiddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Deniz, Abdülbaki. *Fıkıh Usulünde Te'vil ve Fikhî Uygulamaları*. Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2017.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Mahsûl*. Thk. Taha Câbir Feyâd el-'Alvânî. 2. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Ebyârî, Ali b. İsmail. *et-Tahkîk ve'l-beyân*. Thk. Ali b. Abdurrahman Besâm el-Cezâirî. Kuveyt: Dârü'd-Diyâ', 1432/2011.
- Elderiwî, Zahid Mohamed. *Gazzalî, İbn Rüşd ve İbn Teymiyye'ye Göre Te'vil*. Doktora tezi Dokuz Eylül Üniversitesi, 2015.
- Fûrek, Ebu Bekr Muhammed b. Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü'rî. *el-Hudûd fi'l-usûl*. Thk. Muhammed es-Süleymânî. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1999.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Menhûl*. Thk. Muhammed Hasan Heyto, Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts..
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Mustasfâ*. Thk. Muhammed Abdüsselâm Abdü'ş-Şâfiî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*. Trc. H. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Kânûnü't-te'vîl (Mecmûatü Resâilü'l-İmâmi'l-Gazzâlî içinde)*. Thk. İbrahim Emin Muhammed. Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikyye, ts.

- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. *Ravdatu'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*. 2. Baskı. Beyrut: Müessesetu'r-Reyyân, 1423/2002.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 3. Baskı. Beyrut: Dârü's-Sâdr, 1314.
- İbnü'd-Dehhân, Ebu Muhammed Nâsihuddîn Saîd b. Mübârek b. Ali b. Abdullâh en-Nahvî el-Bağdâdî. *Takvîmü'n-nazar fi mesâilî'l-hilâfiyye*. Thk. Salih b. Nâsir b. Salih el-Cüzeym. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî el-Hanefî. *et-Tahrîr fi usûli'l-fikh* (Emir Padişah'ın *Teyisr Şerhi* ile birlikte). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İltaş, Davut. *Fıkıh Usulünde Müteteklimin Yönteminin Delalet Anlayışı*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Mahallî, Ebu Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî. *Şerhu'l-Mahallî ala Cem'i'l-cevâmi'* (*Hâşiyetü'l-Attar* ile beraber). Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mecelle-i Ahkâm-i Adliye*. İstanbul: Matbaayı Osmâniyye, 1300.
- Merdâvî, Alâuddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Hanbelî. *et-Tahbîr şerhu't-Tahrîr fi usûli'l-fikh*. Thk. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2000.
- Okumuş, Mesut. "Gazzâlî ve Te'vil". *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. Ed. Bayram Ali Çetinkaya-İsmail Çalışkan. 6: 591-631. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Okumuş, Mesut. "Gazzâlî'nin Tev'il Anlayışının Gelişim ve Değişim Seyri". *Uluslararası Modern Çağ ve Gazzâlî Sempozyumu*. 51-63. Isparta: y.y., 2014,
- Sübkî, Ebu Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî. *Cem'ü'l-cevâmi'*. Thk. Abdülmün'im Halil İbrahim. 2. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1410/1990.
- Şâsî, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. İshâk. *Usûlü's-Şâsî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'Arabî, ts.
- Zerkeşî, Ebu Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Bahrü'l-muhîr fi usûli'l-fikh*. B.y.: Dârü'l-Kütübî, 1994.